

U máasewáal Xookil k'áat chi' 2025

TSOLBE'ENIL

U TSOLIL K'AAT CHI', JALK'ABIL, TS'AA OJEELBIL, YÉETEL TU LÁAKAL U TUUKUL, BIX K'ABEET U BEETAL JUNP'ÉEL TSOL TUUKULIL, BEYXAN BIX U BIN U KANBAL LE MEJEN PALALO'OBO KU TAKJO'OLOB, YÓOLAL U JAJTÁAL U TOJBE'ENIL U K'AMIKO'OB MÁASEWAL XOK ICH CASTELAN YÉETEL MAYA T'ÁAN, CHEN BA'ALE K'ANA'AN U CH'A' NÚUKTAL U NOJ ÓOLIL U KAAJALOOB U TI'AL U ÁANTAL MEJEN PAALALO'OB TI' U KEET U KANBALOOB.

BA'ALOB ICHIL

1.- U TSOOLIL T'AANO'OB

1.1.- BA'AX U K'AAT U YA'ALE

2.- MÚUCH' TOOJIL

3.-YÁAX BA'AX UCHA'AN

4.- U TS'ÁAJ OJÉELALIL ÁANALTE'

5.- Á'AL BA'AXTEN

6.- JE' BIX KAAJO'OB YÉETEL MÚUCHIL MÁASEWALO'OB

7.- U TOJBE'ENIL TÁANIL K'AAT CHI', JALK'ABIL, TS'AA OJEELBIL, MIATSIL YÉETEL UTS TUUKUL.

8.- U CHÚUNUL TÁANIL K'AAT CHI', JALK'ABIL YÉETEL YÉETEL BIXI' LE TS'AA OJEELBIL.

9.- BIX KUN ÚUCHUL MÁASEWÁAL K'ÁAT CHI'.

9.1.- MÁAXO'OB KUN TAAKPAJAL TE' K'ÁAT CHI'A'

9.2.- Ba'axten kun úuchul k'áatchi'

9.3.- Ba'axo'ob kun beetbil ti' k'áatchi'

9.4.- u jaatsil k'áatchi'.

9.4.1.- Péektsilil yéetel k'axt'aan.

9.4.1.1.- Payalt'aan uti'al u beeta'al k'áatchi'

9.4.2.- U jaatsil ts'aaj oojéeltbil.

9.4.3.- U jaatsil xiixtuukul.

9.4.4.-U jaatsil k'áat chi'.

9.4.5.- U láak'inta'al k'axt'aan yéetel u yilpajal u beeta'al tu beel.

9.5.- U tsoolol meyaj.

9.5.1.- U k'a'ansa'al máaxo'ob kun táakpajal k'áatchi'.

9.5.2.- U ts'aabal ojéetbil péektsilil.

9.5.2.1.-U tsoolil k'aaba' yéetel u mola'ayilo'ob, beyxan u máasewáal jala'chil keno'ob táakpajal k'áatchi'.

9.5.3.- U chúunul u meyailo'ob le múulankil kaaj, u jaatsil ts'aabal ojéeltbil yéetel k'áatchi'.

9.5.3.1.- U e'esajil bix kun úuchul meyaj ti'al máaxo'ob kun k'áatchi'bil.

9.5.3.2.- U múulankil kaaj u jaatsil ts'aabal ojéeltbil.

9.5.3.3.- U múulankil kaaj, u jaatsil ts'aabal ojéeltbil yéetel k'áatchi'.

9.5.3.4.- Ba'axo'ob kun biilalchajal uti'al múulankil kaaj múulankil kaaj, u jaatsil ts'aabal ojéeltbil yéetel k'áatchi'.

9.5.4.- U láak'inta'al péeksilil yéetel u yila'al ka' beeta'ak.

9.5.5.- U k'ajlayil bix úuchik u beetaál k'áatchi'

10. TÁAKAL U JU'UNIL A K'AABA

11. U BO'OLALIL

12. TA'AK NUUP JU'UNILOB

12.1.- TAAK NUUP 1.

12.2.- TAAK NUUP 2

1.- U TSOOLIL T'ÁANOOB

Constitución General. U noj áalmaj t'áanil u lu'umil Mexico.

INEGI. Instituto Nacional de Estadística y Geografía.

INMAYA. U mo'olayil maya kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob tu peeten Quintana Roo.

INPI. U mo'olayil máasewal kaajo'ob

U ÁALMAJ T'ÁANIL K'AAT CHI'.. U áalmaj t'áanil máasewal kaajo'ob yéetel Afromexicanas tu peeten lu'umil Quintana Roo.

U áalmaj t'áanil, miatsil yéetel muuch' máasewalooob. U áalmaj t'áanil, miatsil yéetel muuch' máasewalooob tu peeten Quintana Roo.

U áalmaj t'áanil INPI. Ley del Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas.

méek' taan kaajil. Méek' taan kaajil Felipe Carrillo Puerto, Quintana Roo.

SEQ. Servicios Educativos de Quintana Roo.

1.1.- ba'axoobi'

U jalaachil máasewal mejen kajoob.

Leti'e k'aj óolan tumen le máasewal mejen kajtalilooob, leti'ob xaan puulik. yaan k'iine' keet yéetel u jalachil meek'taan kaj yaan k'iin xaane ma'.

Jalachil yéetel múuch' chuukan óol. U kuuchil tu'ux ku ts'aabal u áalmaj t'áanil ba'ax ku loobiltik máasewal kajtalilo'ob.

Máasewal kajtalilo'ob. leti'e múuch' kajtalilo'ob yano'ob tu xe'et' lu'um yéetel u k'aj óolooob u jalachilo'ob

Máasewal k'aat chi'. U noj tojbe'enil máasewal mejen kaajtalilooob ti' u taakpajalob tu mokt'aanil áalmajt'aano'ob ku loobil. lela' k'abeet jalk'aabil, ma' u cheen máan, k'abeet yéetel jalil óol.

k'ax t'áan. kax t'áan número 169 ti' máasewal kajtalilooob yéetel u láak'ob en Países Independientes de la Organización Internacional del Trabajo.

P'iis ba'alob ku beetáal. Leti'e ku beet, k'aj óoltik, k'eexik, ku ts'a'ik k'aj óolbil wa ku xuulik junp'éeel áalmaj t'áan.

Tsolil meyaj. U Tsolil meyaj káat chi', táanil, jalk'aabil, oojelta'an yéetel utsil tuukul, ti' mejen máasewal kaajtalil, ku beetáal le tsol meya' u ti'al u áantal keet kaanbal yéetel bix u bin u kaanbal le mejen palalo'obo' ku takpoolob, jach k'abeet u torbe'enil u ti'al u k'amiko'ob xok ich castelan yéetel maya t'aan ka'a taakpajak u noj óolil u kajtalilob.

Tsolbe'enil. Junp'éeel ju'um tu'ux ku ts'aabal u chuun u ti'al u beetáal le máasewal k'at chi'a', beyxan ti' yan u tsol meyajil áantaj u ti'al keet kaanbal yéetel yiilaj bix u bin u kaanbal le mejen paalalob takpoolob, jach k'abeet u torbe'enil u ti'al u k'amiko'ob xok ich castelan yéetel maya t'aan ka'a taakpajak u noj óolil u kajtalilob.

Máasewal kaajtalilob. Leti'e ku tal u ch'i'ibaloob tu k'iinil colonizacion, bejlae' ti ku kaajtaloob tu noj lu'umil Méxicoe, laili u kanáantikob le ba'ax suuk u beetikob, mo'olayilob, miatsilob, ti'ibil beejiil. u tuukulil máaxech yéetel tu'ux a taal leeti' kun ts'a'ik u múuk'il ti' u tukultáale' máax kun taakpajal te' ju'una'.

ma'ax kun k'at chi. leti' le máasewáal kaajo'ob je'el u to'opsa'alo'ob wáa ka'aj a'ala'ake' yéetel u p'iisil(medidas administrativas) wáa tumen máaxo'ob béetik tojbe'enilo'ob (legislativas)ichil u jejelás u mola'ayil jalachilo'ob.

U tojbe'enil a wa'alik máaxech yéetel ch'a'anú'uktik ba'al ta juunal. U tojbe'enil máasewáal kaaj u ya'aliko'ob bix keno'ob táakpajal tu mola'ayil yéeyajil (condicion politica) bey u chiijilil ti' kaxantik taak'in, wáa u miatsilil.

U múulankil máak uti'al k'áatchi'. U táakpajal yéetel u yáantaj u yuumil kaaj tu mek'tankaajil tu'ux ku múulantsikbaltiko'ob u tuukulo'ob, yo'olal ba'ax uts tu yicho'ob.

2. A'ALMAJ T'AANO'OB CHÍIMPOLTIK

Le je'elo'oba' t'aano'ob ts'áik u muuk' le protocolo', beyxan tuláakal le beejil ken u bis le k'áat chi' kun beetbilo':

MOKT'AANIL 169 TI' U YÓOK'OL KAAB MOLAYIL TI' MEYAJ YO'OSAL MÁASEWAL KAJTALILO'OB TI' JÁALK'ABIL NOJLU'UMILO'OB.

Jaatsil 6

Ti'al u ts'áabal meyaj le ku ya'ali le jaatsilo'oba', le jala'acho'obo' k'a'abéet u:

- a) *Yáax k'áatik ti' le kajnáalo'obo' ichil le jejeláas bixil u meentiko'ob leti'obo', tumen ti' leti'ob kun k'uchul u jaajil le ku tukulta'al u meenta'alo'.*

Jaatsil 27.

Tuláakal xok tsolayilo'ob ku tukúulta'al ti' le kajtalilo'obo' k'a'abéet u tukulta'alo'ob yéetel u ba'alíita'alo'ob yéetel le kajnáalilo'bo' tumen beyo' yaan u oksaj óolta'al tuláakal ba'ax yaan ti' u miatsilo'ob, u tuukulo'ob yéetel uláak' jaatsil u kuxtalo'ob.

Le consulta'ob kun beetbil ti'al u je'ets'el le mokt'aanila' k'a'abéet u meenta'al yéetel jump'éel ma'alob chíikul yo'osal beyo' ka béeychajak u jóok'ol ma'alobil ti' le kajtalilo'obo'.

U YA'ALAJIL NACIONES UNIDAS YO'OSAL U PÁAJTALILO'OB MÁASEWAL KAJTALILO'OB

Jaatsil 18. Le máasewal kajtalilo'obo' yaan ti'ob u páajtalil u táakpajalo'ob ti' ch'a'at'aano'ob yaan u yila'ob ti'al u ma'alobil u kuxtalo'ob. Leti'obe' ja'el u páajtal u yéeyiko'ob máax kun ts'áik k'ajoltibil u t'aano'ob. beyxan leti'obe' je'el u páajtal u je'iko'ob molayo'ob ti'al ka u ts'aj k'ajólltibil ba'ax ku tukultiko'ob yéetel ba'ax u k'áato'ob.

Jaatsil 19. Le ja'ala'acho'obo' k'a'abéet u k'áatiko'ob ti' le máasewal kajtalilo'ob wa ti' u molayilo'ob táanil ti' u meentiko'ob wa u ts'áako'ob jejeláas ba'axo'ob ichil le kajtalilo'obo'. Le je'ela' tumen k'a'abéet le máasewal kajtalilo'obo' yaan u éejentiko'ob táanil.

U YA'ALAJIL AMERICANA YO'OSAL U PÁAJTALIL LE MÁASEWAL KAJTALILO'OBO'

Jaatsil XV.

Le máasewal kajtalilo'obo' yaan ti'ob u páajtalil u yéeyiko'ob máax kun ts'áik xook ichil u najil xooko'ob. Beyxan ba'ax t'aanil kun k'a'abéetkunsbil ti'al u ts'áabal xook. Leti'ob xane' yaan ti'ob u páajtalil u ba'alíitiko'ob u bixil kun yúuchul ka'ansaj ichil u t'aano'ob yéetel u miatsilo'ob.

Le jala'acho' yaan u yilik bix u múul meyaj yéetel le máasewal najil xooko'obo'. Beyo', ichil leti'obe' yaan u meentiko'ob áanalte'ob yéetel jejeláas nu'ukulilo'ob ti'al u yaantal jump'éel ma'alob e'esajil ts'áaj xook ichil le máasewal kajtalilo'obo'. Ichilo'obe' yaan u meentiko'ob jump'éel intercultural ts'áaj xook yo'osal beyo' yaan u táan óoltiko'ob u táakpajal u k'ajlayil, u miatsil yéetel u jeel jaatsilo'ob yano'ob ichil le máasewal kajtalilo'obo'.

Jaatsil XXIII. Le máasewal kajtalilo'obo' yaan ti'ob u páajtalil u táakpajalo'ob ti' jejeláas ch'a'at'aanilo'ob yaan u yila'ob yo'osal u meenta'al jump'éeel túumben a'almaj t'aan, u ba'aliíta'al jump'éeel programaa, wa uláak' ba'axo'ob yaan u yila'ob ti'al u bin ti'ob ma'alobil. Le táakpajil je'ela' je'el u páajtal u meentiko'ob yéetel le máax ku yéeyik leti'obo' beyxan yéetl u molayo'ob yaan ti'ob ichil le kajtalilo'obo'.

Le jala'acho'obo' táanil ti'al u bisiko'ob wa u meentiko'ob meyajilo'ob ichil le máasewal kajtalilo'obo' táanile' k'a'abéet u k'áatiko'ob u éejenil le wiiniko'obo'. Le je'ela' je'el u páajtal u meentiko'ob ichil le molayo'ob yano'ob ichil le máasewal kajtalilo'obo'.

U NOJ A'ALMAJT'AANIL U LU'UMIL MEXICO

Jaatsil 2...

La a'almaj t'aana' ku éejentik yéetel ku chíimpoltik u páajtalil máasewal kajtalilo'ob, beytuno' leti'obe' yaan ti'ob u páajtalil ti'al u:

VI.- Táakpajalo'ob ichil le ku ya'alik le jaatsil 3°, ti'al u ba'aliitiko'ob bix u k'áato'ob ka ts'áabak xook tu'ux ku chíimpolta'al u t'aan yéetel u miatsilo'ob; beyxan

XIII.- Ka k'áata'ak ti'ob yo'osal a'almaj t'aano'ob ku tukulta'al u ts'áabal ichil le kajtalilo'obo'. Le je'ela' yo'osal ma' u yaantal talamilo'ob ichil le kajtalilo'obo. Beytuno', ka yanak jump'éeel ma'alob k'axt'aanil yo'osal le ba'axo'ob je'elo'oba'.

Le ken meenta'ak le k'áatchi'obo' k'a'abéet u meenta'al yéetel téeskunaj ti'al u tuukul yéetel bix u kuxtalo'ob le máasewal kajtalilo'obo'. Le je'elo'oba' ka yanak u yila' yéetel le ku ya'alik le Noj A'almaj T'aan tu noj lu'umil México.

A. U jala'achilo'ob le noj lu'uma' beyxan le petenilo'obo' k'a'abéet u yiliko'ob u yaantal molayilo'ob ti'al ka páajchajak u éejenta'al ba'ax yaan u yila' yo'osal u páajtalil le máasewal kajtalilo'obo'.

Ti'al lelo' le je'eláas jala'achilo'ob wa molayo'obo' k'a'abéet u:

IV.- Meentiko'ob ka béeyak le máasewal xookilo'. Le je'ela' k'a'abéet u yúuchul ikil u:

a) U ka'ansa'al ts'iib yéetel xook ichil le na'atsil t'aano', beyxan ka úuchuk xma' bo'olil yéetel ka táabbesa'ak le t'aan yéetel le miatsilo'; beyxan

XV.- Ka k'áata'ak ti'ob yo'osal a'almaj t'aano'ob ku tukulta'al u ts'áabal ichil le kajtalilo'obo'. Le je'ela' yo'osal ma' u yaantal talamilo'ob ichil le kajtalilo'obo. Beytuno', ka yanak jump'éeel ma'alob k'axt'aanil yo'osal le ba'axo'ob je'elo'oba'.

U A'ALMAJT'AANIL INPI

Jaatsil 4. Ti'al u náajalta'al le xu'uk'ila' le molaya' k'a'abéet u meentik a'almaj t'aano'ob wa meyajilo'ob yaan u yila'ob yéetel le máasewal wa afromexicano kajtalilo'obo'.

V.- K'a'abéet u meentik a'almaj t'aano'ob wa meyajilo'ob yaan u yila'ob yéetel le máasewal wa afromexicano kajtalilo'obo'.

a) *Le je'ela' yéetel u yáantaj u ja'alchilo'ob le petenilo'obo' wa le méek'tankaajilo'obo'.*

XIV.- K'a'abéet u meentiko'ob meyajilo'ob ti'al ka chiikpajak le m'áasewal yéetel afromexicano kajtalilo'obo' ichil le ba'axo'ob yaan u yila' yéetel le petlu'umilo'. Beyxan yaan ti'ob u páajtalil u yéeyiko'ob máax kun poolintiko'ob je'el bix leti'ob suuk u meentiko'ob. Le je'ela' ka béeychajak u ch'a'abal tuláakal ba'ax yaan u yila' yéetel u t'aano'ob beyxan u miatsilo'ob.

XXIV.- K'a'abéet u yáantajo'ob beyxan u táajmuk'tiko'ob le m'áasewal yéetel afromexicano kajtalilo'obo', beyxan le petlu'umilo'ob wa méek'tan kaajilo'obo'.

U NOJ A'ALMAJ T'AANIL U PETLU'UMIL QUINTANA ROO.

Jaatsil 13.-

...

B. Le méek'tan kaaj yéetel petlu'umil jala'achilo'obo', yo'osal u yiliko'ob u táakpajalo'ob le m'áasewal kajtalilo'ob beyxan yo'osal ma' u yaantal péech' óolale', k'a'abéet u ba'alíitiko'ob a'alma' t'aano'ob, molayo'ob yéetel uláak' chiikulalo'ob ti'al ke béeychajak le meyaja'. Le je'elo'oba' k'a'abéet u meentiko'ob yéetel u yáantaj le m'áasewal kajtalilo'obo'.

Yo'osal u xu'ulsiko'ob talamilo'ob ti' le m'áasewal kajtalilo'obo', le jala'acho'obo' k'a'abéet u:

X. Yiliko'ob ka kanáanta'ak, ka ts'áabak k'ajóoltbil beyxan ka mu'uk'ankúunsa'ak le m'áasewal t'aano'obo', beyxan tuláakal le tuukulo'ob yaan ti'o'.

3. YÁAX BA'AX UCHA'AN.

Jun múuch' taatatsilo'obe', tu k'aaba' u paalalo'obe' tu beeto'ob junp'éel takpool, tu'ux ku ya'aliko'obe' ma' u p'atiko'ob u tsaj xook ajka'ansajo'ob yéetel xka'ansajo'ob tu yáax u chúunul xook(educacion inicial) tu kaajil san jose segundo, le je'elo' u tse'eel u tojbe'enil wiinik uti'al kanbesaj u mejen paalal, le je'ela' máansa'ab tu k'ab conafe u beetiko'ob le meyaja'.

Je'ex u bin u t'aanile', le ajp'ii si'ipilo' tu ya'alaj(juzgado de distrito) mix táan u béeytal le takpoole', leti' beetej le taatatsilo'obe' tu k'áato'ob ka' xiixta'ak tu ka'aten, beytuno' le tribunal colegiado tu ts'áaj u tsok t'aan uti'al le suprema corte ti' noj lu'umil mexico (bey u bine' scjn) u ts'okbesej le xiixtaje'.

Le scjn tu ts'áaj u tojbe'enil ti' le uktúul mejen paalal takpoolnaja'an, beytune tu k'iinil 16 ti' u wi'inalil maayo ti' u ja'abil 2025, u ajp'iis si'ipil ukp'éel distrito tu kaajil chaktemal Q.Roo, tu ts'áaj u ts'ok t'aan le tu'ux ku ya'alik coordinacion general ti' ka'ansajil xook basica tu mola'ayil SEQ, le je'ela:

Ka' u beeto'ob junp'éel u tsolil meyaj uti'al u yutsil ka'ansa'al u kanbal le mejen paalal takpoolnaja'ano'ob, je'ex bix u kanbalil tu ka'analil u xook, beyxane' k'a'ana'an u táakpajal u yuumil kaaj yéetel u yutsil óolil , tu'ux ku ts'aiko'ob chiimpolbil u tojbe'enil wiinik u ti'al kanbesaj (sic.)

Bejla'ake' le uktúul mejen paalaltakpoonajo'one' ti' kaja'ano'ob tu kaajil san jose segundo tu mek'tankaajil Felipe Carrillo pto, ba'ale' juntúule' kaja'an tu noj kaajil Felipe Carrillo pto. Ba'altune' le k'áatchi' beeta'ab ti' na'tsilo'obe' ku ya'aliko'obe u kaajal le mejen paalalo'obe' san jose segundo. Beyxan tu ja'abil 2025-2026, yaan u xooko'ob yáaxil jatsil xook yéetel ka' jatsil xook tu kanbesajil secundaria ti' u najil xooko'ob:

- Najil xook general "leona vicario", yaan tu kaajil Felipe carrillo pto, Q.Roo.
- Najil xook Secundaria tecnica " jose maria Luis Mora", yaan tu kaajil Felipe Carrillo pto, Q.Roo.
- Najil xook telesecundaria "niños Heroes", yaan tu kaajil santa Rosa segundo, tu mek'tankaajil Felipe Carrillo pto, Q.Roo

4. E'ESAJIL

U coordinacionil ti educacion basica ti servicios educativos ti' quintana rooe' tu beetaj junp'éel **u tsoolil meyajilo'ob uti'al u ketlan kaniko'ob xook mejen paalal u ts'aamaj u tak poolo'ob, tu'ux ku ts'aabal u tojbe'enilo'ob uti'al u kaniko'ob ka'ap'éel u xookil maaya t'aan yéetel kastelan t'aan, tu súut pach u kaajalo'ob**, tu'ux u xookil ken kanbile' ti' u taalbal tu súutukil maaya kaaje', sijnáal ti' Plan de Estudios 2022 yéetel u programail ti' u xo'okol secundaria, tumen leti' k'a'abéet u ka'anal tumen mejen paalal tak poolnaja'ano'ob, yéetel tuláakal le je'ela' beeta'ab junp'éel **Programáaj analitico ti secundaria** yéetel taalbaja'an ti' u t'aanil yéetel u miatsil maaya kaaj, u xookilo'obe' yaan u ka'asa'al ti' junp'éel **curso-taller** uti'al mejen paalal tak poolnaja'ano'ob, ts'iibta'ano'ob tu najil xooko'ob, uti'al ka'ansa'alo'ob xook tu kaajil santa Rosa segundo yéetel tu noj kaajil Felipe Carrillo Puerto, yéetel u mu'uk'a'ankúunsa'al u yutsil kaniko'ob maaya t'aan, yéetel le je'ela ku ts'aabal u tojbe'enil uti'al u kaniko'ob xook ichil ka'ap'éelil na'tsil t'aan yéetel kastelan t'aan ichil u miatsilil.

u tsoolil u meyajil uti'al u yutsil kanbal mejen paalal tak poolnaja'ano'obe', yaan u ts'aabal ojéeltbil ti' tuláakal máak ku yutsil tuukul tu máasewáal kaajalilo'ob: San Jose segundo, santa rosa segundo, san Felipe Berriozabal, yaxche', melchor ocampo, trapich, cancepchen, san francisco ake', tuzik, xhazil norte, tixcacal guardia, señor, chanchen comandante, pino suarez, san antonio nuevo yéetel noj kaajil mek'tankaaj Felipe Carrillo Pto.

Le je'ela' u tojbe'enil u k'áatchi'ita'alo'ob, beeyxan u múulan tojbe'enil u määsewáal kaajalo'ob, chiimpol'ta'an tumen u tojbe'enil táanxil lu'umil kaajilo'ob, tumen jay páaybe'en u beeta'al tumen tu lu'umil kaajil mexikóo. beyxan tu peten lu'umil Quintana Rooj, beyxan u ya'alik u tojbe'enil u k'áatchi'ita'al määsewáal kaaj yéetel afromexicanos, leti' ts'okbesik bix k'a'abéet u beeta'al ti' määsewáal kaaj.

tu súutpach le je'ela', chíikpaj ichil u sensoil 2020, tu lu'umil Quintana Rooje' kajnáal 1,857,985 wíiniko'ob, ichil le je'ela' le máaxo'ob ch'a'ab tumen INEGI uti'al u yila'al jaytúul máax ku ya'alikubáaj sijnáal ichil maaya kaaje' leti' óoxp'eel ja'ab tak asab ya'ab yaanti', leti' túun ku ts'aik 1,765,783 wíinik.

yéetel le xookila' le INPI tu beetaj u xiix na'atil máax ku ya'alikubáaj määsewáal, yéetel le chíikulaja' (nojkuunsa'an) le sensoj ti' 2020", le tu'ux ku jóok'ol tu lu'umil Quintana Rooje' yaan 586,723 miles máak ku ya'alikubáaj määsewáal, le je'ela' ku ts'aik 33.23%. ti' le je'ela' ti 100 máak kajnáal, 33 u túulule' ku ya'alik määsewáal kaajil, yano'ob jejeláas mek'tankaajil.

le mek'tankaajil tu'ux seenkech kaja'an määsewáalo'obe' letiob le je'ela' **Felipe Carrillo Puerto**, Jose Maria Morelos yéetel Lázaro Cardenas, keta'an yéetel u jeel mek'tankaaje' ku ts'aik **80% yéetel 92%**, tu jeel mek'tankaaj je'ex Bacalar, Tulum, Cozumel, Othon P. Blanco yéetel solidaridad, le je'elo'oba' ku ts'aik junp'it u ya'abil ti' 30%; beyxan tu mek'tankaajil Benito Juarez, isla Mujeres yéetel puerto morelos wayo'obe' ma' jach ya'ab yano'obi', je'ex u páajtal a wilike'ex ti' le amayte'a'

yáax amayte'.- määsewáal wíinik tu lu'umil Quintana Roo. sensoil 2020

MEK'TANKAAJ	BUKA'AJ WÍINIK YANI'
JOSÉ MARÍA MORELOS	92.1%
FELIPE CARRILLO PUERTO	84.91%
LAZARO CÁRDENAS	84.85%
BACALAR	54.96%
TULUM	43.45%
COZUMEL	34.0%
OTHÓN P. BLANCO	33.12%
SOLIDARIDAD	30.37%
PUERTO MORELOS	27.18%
BENITO JUÁREZ	24.38%
ISLA MUJERES	20.91%

Tu'ux ch'a'abij: INPI. Sistema Nacional de Información y Estadística sobre los Pueblos y Comunidades Indígenas y Afromexicanas con base en: INEGI. Censo de Población y Vivienda 2020. ITER con población indígena en hogares según la metodología del INPI. Microdatos de la muestra censal).

Yéetel le chíikula' ku ye'sa'ale' Quintana Rooje' u k'uj tu'ux kajlaja'an úuchben chí'ibalo'ob maaya wíinik, tu'ux ku kanáanta'al úuchben ba'axo'ob, suukbenilo'ob yéetel u chí'ibalo'ob kuxa'ano'ob tak bejlae', beyxan u jeel wíiniko'ob ku taalballo'ob táanxel tu'ux ba'ale' chika'anti'ob määsewáal ya'abkach chí'ibal yanti'ob.

U ya'almaj t'aanil Quintana Rooje', ku ya'alik tu jats t'aanil 13 beya' " tu mek'tankaajil Quintana Roo táaka'an ichil u noj lu'umil mexicoo. le je'ela' táaka'an ichil ya'abkach chí'ibalo'ob ku taalbal ichil u määsewáal kaajilo'ob maayas yano'ob yéetel ku múulan kajtal way tu peten lu'umile'."

Tuláakal le je'ela' ku taalbal ichil u ju'unil tu'ux ku chíikpajal määsewáal u kaajil mexico tu ja'abil 2015, määsewáal kaajo'ob yano'ob tu lu'umil Quintana roo:

ka'ap'éeel amayte'.- määsewáal kaajo'ob yano'ob Quintana Roo.	
MÁASEWÁAL KAAJO'OB	BUKA'AJ U YA'ABILO'OB
MAYA	428,038
TSALTAL	10,238
TSOTSIL	8,687
CH'OL	8,678
PUEBLOS MAYENSES: AKATEKO, CHUJ, IXTIL, JAKALTECO, KAQCHIKEL, K'ICHE, MAM, Q'ANJOB'AL Y Q'EQCHI'	7,174

uti'al ka'a béeylak u k'áatchi'ita'al yéetel jáalk'abile' k'a'abéet tu súutpach maaya kaajo'ob ku ts'okbesil le ts'iibil ju'una', u määsewáal maaya kaaje' yaan u tojbe'enil u k'áatchi'ita'al.

beeyxantune' yaan ya'abkach jejeláas määsewáal t'aano'ob, tumen tu sensoil 2020, tuláakal ku t'aanik junp'éeel määsewáal t'aan yantiob óoxp'éeel ja'ab tak u asab ya'abile' k'ucha'an tak 203,317 wíiniko'ob, le je'ela' ku ts'aik 27.30% yuumil kajakbal mejen kaak tak 100,000 tak asab ya'ab kajnalo'ob, yéetel 55.01% ti' mejen kaaj ma' k'ucha'an 2 500 u yuumil kaaji'.

le máaxo'ob t'anik junp'éeel määsewáal t'aane' ku t'i'it'pajal beya':

óoxp'éeel amayte.- wíiniko'ob t'aanik määsewáal t'aan tu lu'umil Quintana Roo.	
MEK'TANKAAJ	BUKA'AJ WÍINIKO'OB T'AANIK MÁASEWÁAL T'AAN.
FELIPE CARRILLO PUERTO	59.48%
JOSÉ MARÍA MORELOS	49.80%
LÁZARO CÁRDENAS	37.47%
TULUM	25.42%
BACALAR	22.08%
PUERTO MORELOS	9.66%

SOLIDARIDAD	8.61%
ISLA MUJERES	7.67%
COZUMEL	7.66%
BENITO JUÁREZ	6.95%
OTHÓN P. BLANCO	5.51%

Ichil le määsewáal t'aan ku beeta'al tu lu'umil Quintana Rooje' ichil óoxp'éel ja'ab tak asab ya'abe', **le maaya t'aana' leti' asab ya'ab le ku t'a'anal**, leti' le määsewáal t'aan sijna'al way ti' le lu'uma' ku ts'aik junp'éel 85.8%.

kanp'éel amayte': määsewáal t'aano'ob ti' Quintana Roo.	
MÁASEWÁAL T'AAN	BUKA'AL MÁAK T'ANIK
MAYA	85.8%
TSELTAL	3.6%
TSOTSIL	2.10%
CH'OL	2.83%
NÁHUATL	0.88%
ZOQUE	0.80%
ZAPOTECO	0.56%
TOTONACO	0.26%
MIXE	0.26%
MIXTECAS	0.14%
OTRAS LENGUAS	3.00%

Ti' ch'a'ab: INEGI. Censo de Población y Vivienda 2020.

5. BA'AXTEN KU BEETA'AL.

Le ajp'is óol sexto ti' distrito, kaajakbal tu noj kaajil Chetumal, Quintana Roo, tu winali mayo tu jabil dos mil veinticincoe' tu éejenta junp'éel túukul ,tu'ux tu k'áataj ti' Coordinación General ti' Educación Básica ti' Servicios Educativos ti' Quintana Roo, ka beetak le meyaja':

Junp'éel tsoolil meyajilo'ob uti'al ka ma'alob tanóoltal u keetel u káanbal yéetel u kaanaltal u xook le mejen paalal ku tak poolo'obo';je'ex ketek yéetel le grado ku xokiko'obo'.K'a'a'bet xan u taakbesiko'ob le maaxo'ob kaajakbalo'ob te maasewal kaajo', yo'osal u ya'aliko'ob ba'ax k'a'abet u chinpoltal uti'al náamatmajil u xooko'ob

Yéeya'ab juntúul máak betik, uti'al le je'ela' ts'áaj p'iis káanbalte mejen paalo'obo' ku taak poolo'obo',tu'ux ila'abe' yo'osal u maasewal t'aano' yéetel miatsil jach yaan tala'amilo'ob tu káanbalo'ob.

Yo'osal le bax tu yilaj Coordinación General ti' Educación Básica ti' Servicios educativos ti' Quintana Roo, tu betaj u tsoolil meyajilo'ob uti'al u ketlan kaniko'ob xook mejen paalal u ts'aamaj u tak poolo'ob, tu'ux ku ts'aabal u tojbe'enilo'ob uti'al

u kaniko'ob ka'ap'éel u xookil maaya t'aan yéetel kastelan t'aan, tu súut pach u kaajalo'ob

Le tsoolil meyaja' Coordinación General ti' educación Básica ti Servicios Educativos ti' Quintana Roo, le xookil kun kanbile' ti' u taalbal ti' Programa de Estudios u programail ti' u xo'okol secundaria, uti'al unaj u je'ets'el le baax k'a'anan ti' nivel comunitaria, regional yéetel lingüísticas, tu'ux maantats' ku kuxtal le mejen paalal ku tak poolo'obo', beyxan ka taanóoltake' u maasewal t'aano'ob yéetel miatsilo'obe' u bejil uti'al ka xik ti'ob ma'alob'ob tu xooko'ob. Yéetel tuláakal le je'ela' beeta'ab junp'éel **Programáaj analítico ti secundaria yéetel taalbaja'an ti' u t'aanil yéetel u miatsil maaya kaaj**, u xookilo'obe' yaan u ka'asa'al ti' mejen paalal tak poolnaja'ano'ob, tu najil xook secundaria, je'ex te k'iino'oba' ts'íibta'ano'ob ichil curso-taller, uti'al u múuk'anlkintik u kambalo'ob ichil ka'a'p'éel t'aan yéetel paklam miatsil.

Le tsoolil meyaja' yaan u yaantik ka keetet u káanbal le mejen paalal ku tak poolo'ob yéetel ka xan u ye'eso'ob máaxo'ob tu jajili', ka yanak ti'ob jalk'ab t'aan. Beyxan le maasewal kaajo' ka yaanak u paajtalil u tsoolil yéetel u ya'alik ba'ax ku tuukultik.

Le baax jok'a'an ti' normativa internacional, nacional yéetel local, ku ya'alike' maasewal kaaje' ka'abeet u yóojeltik wa bika'aj taakpajal ti k'aat chi'.

Le yo'osale', Coordinación General Ti' Educación Básica ti' servicios Educativos Quintana Roo yaan u ts'ako'ob k'ajotbil le meyajo'ob ken u beto'ob, le betike' ku ts'abal k'ajotbil le protocolo ti' consulta libre, previa, informada, ma'alob bisbail yaan yéetel maasewal kaajo'obo'. Bey tun, coordinacion General Ti Educación Básica ti' Servicios Educativo Quintana Roo, ku ye'esik ti' jatsts'íib 31 fracción I ti' u almajt'aanil k'áatchi', u chinpoltik órgano responsable ti' consultaj I.

6. TI' KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWÁAL KAAJ

Tu yáax jaatsil, b tu t'aanil 169 (convenio 69) ti' u mola'ayil meyaj (OIT), ku ya'alik le máasewáal kaaje' beya' "chen tumen u taalbal ti' mejen kaaj yano'on tu noj lu'umil méxico, wáaj tu xóot' lu'um, tu k'iinilo'ob yaj-óolalil (conquista o la colonización) tak úuchik u ts'áabal u xuul lu'umilo'ob, je'el bix yanike', ba'ale' láayli' ma' u tu'ubsik u táakpajalo'ob ichil u jejeláas mola'ayil u kaajal, junp'éel maaya kaaje' leti' ku beetpajal yéetel u múuch' táambalil, ti' yano'ob ti' u yúuchben peten lu'ume', ku t'aaniko'ob u t'aano'ob yéetel u k'ajlayilil je'ex maaya kaaje'

le je'el tuna' le noj a'almajt'aano' ku ya'alik, tu ka' jaats t'aanil " le noj lu'uma' ya'abkach máasewáal kaaj kajakbalo'obi', leti'o'ob ku taal u ch'i'ibalo'ob kajakbalo'ob way ti' le peten lu'uma', ka'aj chúun paalitsilta'alo'ob, ba'ale' ma' sa'atak u jejeláas mola'ayilo'obi'."

Tu ka'jats a'almaj t'aan ku ya'alik ti' kaaj beya', máasewáal kaaje' leti' le beyo'oba' "ku beetik junp'éel múuch'taanbalil ti' jejeláas mola'ayil, kajakbalo'ob way peten lu'ume', ba'ale' ku chiinpoltik u suukbe'enil u kaajal.

ti' le je'ela' tu a'almajt'aanil tojbe'enil ti'al miatsil máasewáal kaaj ku ya'alik, máasewáal kaaje' leti' "junmúuch' máasewáal baatsilil ku múulankilo'ob ichil jejeláas mejen kaajo'ob, ti' junp'éel peten lu'umil, ba'ale bey junp'éel u miatsilile' ti' jujuntúulile', kex wáaj jelbesa'an tumen u miatsil u láak' kaaj."

Je'ex u béeytal u yila'ale', le kaajo'obo' asab mejeno'ob, kex wáaj je'el tu'ux súutlu'umil yano'obe', ba'ale' ku mulubáobe' ku beetiko'ob máasewáal kaaj, le beetike' u yuumilo'obe' ku yu'ubikubaob máasewáalilo'ob, tu'ux ku kuxtalo'ob.

Ma' k'aabéet u tu'ubsa'al, u tuukulil u yu'ubikubáaj máasewáli', leti' ts'aik u tuukulil ti' máax ku ts'aabal u kuuchil wáaj máasewáal, u chiinpolil ku ya'alik u na'atik u noj p'iis si'ipilil way noj lu'ume' (Suprema Corte de Justicia de la Nación), je'ex tu k'ajlayil, bix kuxliko'ob, bix u yiliko'ob yóok'ol kaab, suukbe'enil, yéetel u jeelo'ob.

Ti'al le k'áatchi'a' ku ch'a'abal buka'aj máak kaja'an, je'ex ku ya'alik yáax amayte.- máasewáal kajakbal Quintana Roo ch'a'apaja'an tu sensoil 2020 ts'aaba'an ti' le ju'una', ku na'atpajale' masaya kaaje' leti' le múuch' máako'ob ku ya'alikubáob beyo', kex wáa ma' u t'aanik junp'éé máasewáal t'aan, kex wáa ma' xan kajakbal ti' junp'éel máasewáal kaaj tu'ux láayli yaan u mola'ayilo'ob, beyxan ku t'aaniko'ob wáakex ku ye'esik u miatsilil ti' oksaj yuumtsil tu tuukul, beyxan u chiikulil u nook'o'ob, bey u suukbe'enil. etc, ku na'atpajle' le k'áatchi'a' yaan u beeta'al ti' máasewáal maaya kaaj.

7. U tojbe'enil u yáax máasewal k'áat chi', jáalk'ab, tsola'an, ma'alob miatsilil yéetel u ma'alob oksaj óolil.

U tojbe'enil kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'obe' leti' le múuch' páajtalilo'ob ku ye'esik u jaatsil jela'an tojbe'enilo'ob k'ajóolta'ano'ob je'ex bix ujaajilti'il tojbe'enilo'ob, je'ex u tojbe'enil u jáalk'abil u jeets' chi'ob yéetel u jun óolalil, chiimpolta'ano'ob ti' u 2 jats ts'íibil Noj a'almajt'aan noj lu'um.

Bey túun, jets'a'an ti' le Declaraciones de las Naciones Unidas yo'osal u tojbe'enil máasewal kaajtalilo'ob ti' u jats'iibil 18, tu'ux ku máanchi'itik "le máasewal kaajtalilo'obo' yaan u páajtalilo'ob u táakpajalo'ob ti' u ch'a'atuukulo'ob ti' le talamilo'ob pe'echetik u tojbe'enilo'ob, tumen le u nuuktakilo'ob yeyano'ob tumen leti'ob je'ex bix suuka'an u beetiko'obo', beyxan u jeets'ko'ob yéetel u patjo'oltiko'ob u molayo'ob ti' u ch'a'atuukulo'ob."

Tsaylanpaachile', le Corte Interamericana ti' Derechos Humanos, ich u jeets'takpool ti' le "máasewal kaaj Sarawak vs. Ecuador", tu chiimpoltaj ti' le k'iino'ob máanako', le ba'alo'ob ku yúuchul tu'ux ku táakpajal kaajtalilo'ob wa máasewal kaajtalilo'ob yéetel yáax ch'i'ibal kaajnáalilo'ob, le Kúuchil p'iisóolo' tu ya'alaj yaan peech'oolil ikil bix u paakta'al u kaajnalilo'ob yéetel máasewal káajtalilo'ob wa yáax ch'i'ibal kaajnáalilo'ob. Chen ba'ale', le normativa internacionalo ti' le kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'ob wa yáax ch'i'ibal kaajnáalilo'obo' ku chiimpoltik le kaajo'ob bey moolay wiiniko'ob yaantiob wóolkabil tojbe'enil yéetel ma' chen ti' u junmúuch' wiiniko'obi'. Le je'ela' ku páajtal tumen le kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'ob wa yáax ch'i'ibal kaajnáalilo'obo', u k'aaxmubao'ob yéetel u bixil u kuuxtalob beyxan u chiikulal u bixilo'ob, tu'ux ku chiimpolta'al wa jayp'éel tojbe'enilo'ob tumen le Convención yéetel junp'éel u paakatil moolay wiiniko'ob, ti' le je'ela', le corte ku chiimpoltik le ch'a'atukulo'ob yo'osal le tojbéenilo'ob jets'ano'ob ti' le jeets'takpool tu'ux unaj u na'atpajal ichil u tooj paakatil molay múuch'il.

Ti' túun u jaatsil k'áat chi'il kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'obe', u kúuchil way México del Alto Comisionado de las Naciones Unidas ti' u Toojbenil wiiniko'ob (2011), ku jets'ik yaan ka'ap'éel bejil ti' le tojbe'enil k'áat chi'ilo' "yáaxile' junp'éel múuch' tojbe'enil ti' le máasewal kaajtalilo'obo', u k'aaxmuba' yéetel u tojbe'enil jáalk'abil k'áat chi', yéetel u ka'ap'éele' leti le ku meyaj je'ex bix junp'éel nu'ukulil ti' u chiimpolta'al u máak'anta'al ul'aak' múuch' tojbenilo'ob k'ajóolta'ano'ob ti' le wóolkabil, beyxan ti' le noj lu'umila", le beetike' ku k'ajóolta'al le tojbe'enil k'áat chi'ilo' bey junp'éel molay páajtalile'.

Le k'áat chi'il ti le kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'obo' leti' junp'éel páajtalil ku ba'apachtik wóolkabil beyxan noj lu'um, le je'ela' jets'a'an ti' le jejelás nu'ukulilo'ob ejentiko'ob u k'óochbesajil u k'áatal chi' ti' le máasewal kaajtalilo'ob le ken u jo'ol póopilo'ob noj lu'ume' u ejento'ob jejeláas k'aaxt'aano'ob ku loobitik u toojbenilo'ob.

Le beetike', u tojbenil máasewal k'áat chi' junp'éel u páajtalil ku láak'ikuba' yéetel jáalk'abil jets' chi' beyxan keetil, tu'ux ku ye'esik u yáax taakmúuk' ti' u chiikulalil jun múuch' tojbéenilo'ob jets'a'ano'ob ti' le jejeláas nu'ukulilo'ob way noj lu'um yéetel wóolkabil; le yo'osale' le tojbe'enil je'ela' ku páaybenkúusik u jach táakpajalo'ob u kaajnáalilo'ob le kaajtalilo'ob yéetel máasewaal kaajtalilo'obo' le ken u ejento'ob jets' ta'ano'ob yo'osal ma' u lobilta'al u jets' tuukulo'ob.

U tojbenil k'áat chi' ku yaankúunsik u páaybenil u táakpajal kaajtalilo'ob yéetel máasewal kaajtalilo'ob ichil le jejeláas meyajilo'ob ejenta'an tumen u jo'ol póopilo'ob, le je'ela' yo'osal ma' u yaantal peeche'oolil le ken t'aanako'ob, le talamil ku máasiko'ob wa u jeets' tuukulo'ob.

8. BIX KUN BA'ALILTBIL K'ÁATCHI' YÉETEL BIXO'OBÍ'.

Bixo'ob u nooy bix kun úuchul máasewáal k'áatchi'.

Je'ex ku ya'alik le ju'un tu'ux ku ts'aabal u jaajail u ti'al u beytal u yilal bix u bin u kambal xook mejen palalo'ob u ti'al u k'áatchi'ita'al ti máasewáal kaajilo'ob ketóolalilo'ob yeetel u piisil t'aan la o'osal junp'éel tojbenil ti' máasewáal kaajilo'ob u ti'al káatchi'ita'al yeetel u aantajil le nojkuchilo'ob ti'e kaajilo'ob yeetel tribales u ti'al u pajtalil taak tu'ux u beytale' tumtn leti' u nojtuunchil u tsikbalil beyxan u nuukulil k'a'abéet u ti'al u chukbesik junp'éel meyaj t'aan ku yuuchul.

ku ya'alik le yáax k'áatchi'a jalk'abil yeetel ojeta'ano lete' lelo'oba:

- **Taanilti'**: le k'áatch'a k'a'abéet u beeta'al taanilti' u ts'aabal jenbalak piisil u ti'al ma' u yuuchul lob ti' máasewáal kaajilo'ob beyxan jenbalak ketbesajil w'a xookilo'ob piisilo'ob takpanajo'obi je'ex k'a'abéet u beeta'al le meyaj jujunp'ítil chen ba'ale chuka'an.
- **jalk'abil**: máako'ob k'áatchi'itbilo'ob k'a'abéet u ye'esiko'ob u a'al xotóol yeetel mix junp'éel sajakil wáa múukil yo'osalo'ob.
- **nu'uksajil, ojelta'an**: máako'ob k'áatchi'itbilo'ob k'a'abéet u yaantal tuláakal ojelbil yo'osal ba'ax ken u beeto'ob tu k'iinil yeetel u suutukil yo'osal u tuukultiko'ob ba'ax ken u beeto'ob. U yáax tsolil k'a'abéet u yaantal u beetajilo'ob taak tu'uk ku k'uchul yeetel u k'ankuchilo'ob piisik yeetel u beetik u ti'al u yuuchul u k'iinil, u kuuchilil, utoojlil, u moolayi, u miatsilil, u jel ba'alo'ob k'a'abéet, tuláakal le tsolilo' k'a'abéet u ye'esa'al ti' junp'éel t'aan ma' talami' yeetel suutbil ti' jejeláas máasewáal t'aano'ob yaan'ob.
- **Utsil oksaj óolal**: tuláakal le takpajano'obo k'a'abéet u meyajlo'ob yeetel u jaajil yeetel u no'oja'an tuukulil táan u saik u beelil tsikbal ichjil tsiikil yeetel muuch' jéets óol.
- **Miatsil ku t'aan**: le k'áat chi'a k'a'abéet u yuuchul yeetel jejeláas meyajlo'ob jach taak'an ti'e miatsialo'obo' t'aano'ob yeetel bix u beytal u meyajta'al

yeetel máasewáal kaajilo'ob, ka ts'aabak ti'ob u jalk'abil u ti'al u yiliko'ob je'ex bix suuk u ch'a nu'uktiko'ob. ichilo'ob.

bey tuuno' ko'one'ex ilik le k'a'abéet u chunsa'alo'oba.

- **Múulan-óolal Kaaj:** Jach k'a'abéet u yilal le meyajo' yeetel u buka'ajil ku ts'ao'ob u jaajil je'ex bix máasewáal kaajilo'ob, tumen letio'ob ts'aik u kuuxtalil le kaajo'ob je'ex bey miatsilo'ob jelantako'ob.
- **K'a'abéet jo'ol póopil tsiikiltik:** le piis ti'e k'áat chi'o yeetel xan u yilal u p'aatal wáa lu'usa'ak beyo' táan u tsáik tojbenil yeetel u tuukuko'ob le takpajano'obo.
- **Jach k'a'abéet u jaajtal tuláakal ba'alo'ob:** Jach k'a'abéet u jaajtal tuláakal ba'alo'ob ku tsáik kuuxtal ti máasewáal kaajilo'ob yeetel u tojbenilo'ob.
- **Keetil u tobjenil:** tuláakal k'áat chi'o k'a'abéet u beytal u takpajalo'ob xko'olelo'ob yeetel jxiibo'ob ichil u keetil, yo'osal u betk'ajal u tobjenilo'ob.
- **Jejelás Miatsilil:** k'a'abéet u yilal ba'alob' ts'aóolil , ku takpajalo'ob te k'áat chi'a , yo'osal u beytal le meyajo'ob , le a'almaj t'aano'ob yaan u tuukulil miatsilo'ob ka beylajak páay óoltik yeetel utsil tuláakalo'ob.
- **Jalk'albil ch'at'aan:** leti' u chunsik u jaajil meyaj um ti'al le máasewáal kaajilo'ob táan u ts'ako'ob u tojbenilo'ob ti'al u ch'a t'aaniko'ob bix u kuxtal ti' politica yeetel u yook'ol taanil ti meyajil taak'iin yeetel móolkab ti miatsil.
- **Táakpajal:** u jaajil u tojbenil ti' máasewáal kaajilo'ob ku taakpajal tuláakalo'ob u ti'al u ch'a t'aano'ob ti ba'axilo'ob k'a'abéet u tsolilil ichilo'ob u ti'al u ch'a tuukulo'ob.
- **Sáast'il:** Ku na'ata'al tuláakal le peksil t'aan te k'áatchi'a k'a'abéet u ts'aabal ojalbil.
- **Ba'ax u yojel chúunuk:** le k'áat chi' meyajta'an lete' u muuk'il le máasewáal kaajilob yo'osal u beytal u taanilkuntiko'ob ba'alob jach k'a'abéeti'ob.
- **Chúunuk tulpaakal:** k'a'abéet u beetutsil ti tuláakal le máako'ob ti' le máasewáal kaajilo'ob ma' peech'óolta'ano'obo yeetel u yeemel u ma'keetil.

- **Chúnuk utsil:** Jach k'a'abéet u ts'aabal u p'iisilo'ob yeetel tuláakal ba'alob , u tsikbalilyeetel muuch' nt'aanil yo'osal ma' u yaantal ba'atelil w'aa ba'ax ku beeta'al ichi le kaajal.
- **Chúunuk maans:** K'a'abéet u ts'aabgbal ya'ab u yoolil ti tuláakal u tobjenil kaajilo'ob yo'osal ki'imak u yoolo'ob ichilo'ob , mix juntúul ken u keetlantikubaobi.

9. TULÁAKAL BA'ALO'OB K'A'ABET TI' LE MÁASEWAL K'ÁATCHI'O'.

9.1 Le ku takpajalo'ob te' k'áatchi'o'.

U A'almaj T'aanil k'áatchi'e' ku ya'alik tuláakal máasewáal kaaj yéetel afromexicanos tu peten lu'umil Q.Roo tu jaats t'aanil 24 ku ya'alike' leti' le je'elo'ob ku takpajalo'ob ti' le k'áatchi'o':

- I. Kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob yéetel afromexicanos tu lu'umil Quintana Roo;
- II. U jala'achilo'ob wa le maáxoob ilik le meyajo'obo'.
- III. Le ku beetiko'ob le meyajo'
- IV. Le ilik ka úuchuk le meyajo' yéetel
- V. Le ts'abano'ob uti'al ilik wa bey le meyajo'

Beyxane', tu articuloil 25 ku ya'alike' je'el xan u takpajal le je'eloba':

- I. Múuch'kabilo'ob meyaj ti' jejeélas instituciones.
- II. U nuktakilo'ob tsolxikin
- III. Walk'esaj t'aano'ob yéetel ts'iibo'ob
- IV. Le wiiniko'ob ku yiliko'ob ba'ax ku yúuchulo'

Ti' le máasewal k'áatchi'o' yaan u takpajal le je'eloba':

a) U wiinikilo'ob k'áatchi'

Maaya kaaj San jose segundo, santa rosa segundo, san felipe Berriozabal, yaxche', melchor ocampo, trapich, cancepchen, san francisco ake', tuzik, xhazil norte, tixcacal guardia, señor, chanchen comandante, pino suarez, san antonio nuevo yéetel noj kaajil mek'tankaaj Felipe Carrillo Pto.

Tuláakal u jala'achilo'ob máasewal kaajo'ob mayao'ob yano'ob tu méek'tan kaajil Felipe Carrillo Puerto tu lu'umil Quintana Roo, je'e bix u ya'alik le articulo 27 ti' u A'almaj T'aanil K'áatchi' tu lu'umil Quintana Roo; yéetel k'a'abet u yila'an u takpajal

Taatatsil wáaj u jeel ku taal tu k'aaba' mejen takpool, yéetel u mola'ayil taatatsil tu najil xooko'ob yano'ob tu'ux ku xook mejen paalal kun yutsil ka'ansbil.

b) U jala'achil ku ilik

U Coordinación General ti' Educación Básica ti' Servicios Educativos ti' Quintana Roo, leti' ku ilik u yúuchul tu beel le k'áatchi'o' ti' le kaajo'ob mayaobo', tyo'olal u beetik jump'éel Ts'iibil ju'un uti'al u yutsil kaambal le mejen paalalo'obo' takpolnajo'obo', beyo' yaan u ts'áabal xook ti'ob ichil káastelan yéetel máasewal t'aan je'e bix kuxlik tu kaajalo'obo'.

c) Le beetik le meyajo'.

INMAYA ku a'alik bix ku úuchul le k'áatchi'o' yéetel yaan u yáantaj yéetel le a'almaaj t'aano'obo', beyxan u ya'alike' jaytúul máasewal kaajo'ob yaan le ken k'ata'ak ti'o.

Beyxane', wa yaan ba'a'x mixtan u yutsil na'atale' je'el u beytal u ya'alike' bix ku úuchul chen ba'ale' yáaxtanile' yaan u yilike' bix káalik le máasewal wiiniko'obo'.

d) U wiinikilo'ob ku tsolxikin

INPI ku tsolxikintik le meyajo'oba' tuméen le artículo 4 fracción XXIV ti' u A'almaaj T'aanil INPI ku ya'alike' leti' áantik ti' ba'alo'ob yaan u yila'a ti' máasewal kaajo'ob wa múuch'kabilo'ob ti' tuláakal u lu'umil México le ken u k'áato'obe'.

Le beetik tune', INPI ku tsolxikin lee ken áanchajak ba'alo'ob mixtan u jach na'ata'al.

e) Le ilik ka úuchuk le meyajo'

Le Comisión ti' Derechos Humanos tu lu'umil Quintana Roo leti' ku ilik wa bey ku úuchul le meyajo', yaan a ts'ak ojéeltbil yéetel yaan u yáantal wa yaan talamilo'ob.

f) Le ku ilik wa bey le meyajo'obo'.

Le wiiniko'ob je'elo'oba' yaan u yiliko'obe' wa táan u beeta'al le ba'axo'ob a'alabo'obo', yaan u yéeyalo'ob le ken ts'o'okok le k'áatchi'obo' yéetel yaan xan u tsikbalta'ale' jaytúul ku yéeybil.

g) Walk'esal t'aano'ob yéetel ts'iib

Je'e bix u ya'alik le artículo 48 ti' u Almaj T'aanil K'áatchi', le walk'esaj t'aano'obo' k'a'abet u xokmajo'ob ti' jump'éel kúuchil ma'alob yéetel u k'ajolo'ob u miaatsil le máaxo'ob ken u k'ato'ob u chi'obo'. Chen wa mina'an le máako'ob beya' je'el u beetikuba' je'el máaxake'.

K'a'abet a'alike', le walk'esat'aano'obo' yaan u sutiko'ob le tsikbalo'ob ichil u jeel t'aan yéetel u jeelo'obe' yaan u suutiko'ob ts'iibo'ob, ko'ox a'alike' ichil mayae ku su'utul ichil kastelan t'aan.

h) Máako'ob ku yiliko'ob ba'ax ku yúuchul.

Leti' le wiiniko'ob u k'áato'ob u yilo'ob ba'ax ku úuchulo'.

Aqui empezar a corregir observaciones

9.2 Ba'axten kun úuchul k'áatchi'

Yaan u k'a'amal tu láakal tuukulo'ob, tsoolil t'aan, beeyxan tuláakal ba'al ken un k'áat u wiinikil maaya kaaj, yóolal u meyajil uti'al u yuutsil kanbesa'al le mejen paalalo'ob takpoolnaja'ano'obo', yaan ts'aik u k'uuchil u tojbe'enil uti'al u ts'aabal ti'ob ka'ansaj xook ichil ka'ap'éel kanbalil maaya t'aan yéetel kastelan t'aan, tu'ux ku mu'uk'a'ankúunsa'al u miatsil maaya kaaj.

9.3 Ba'axo'ob kun beetbil ti' k'áatchi'

U meyajta'al u yuutsil kanbesa'al le mejen paalalo'ob takpoolnaja'ano'obo', yaan ts'aik u k'uuchil u tojbe'enil uti'al u ts'aabal ti'ob ka'ansaj xook ichil ka'ap'éel kanbalil maaya t'aan yéetel kastelan t'aan, tu'ux ku mu'uk'a'ankúunsa'al u miatsil maaya kaaj.

9.4 U jaatsilo'ob k'áatchi'**9.4.1 Péektsilil yéetel k'axt'aan.**

Ti' le jaatsa' yaan u ch'a'aj nu'ukta'al bix kun bin u beetbil le k'áatchi'o', yaan u xíixta'al le u meyajila' yéetel organo tecnico, garante beeyxan yéetel tu láakal u taatatsil mejen paalal, le je'elo'oba' yaan u páajtalil u k'áatiko'ob u ke'exel wáaj u yutsilkúunsa'al le meyaja'.

beeytuna' le tsool meyaja' yanti' u ya'almaaj t'aanil yéetel bix kun beetbil yéetel le máaxo'ob kun beetbil le k'áatchia', je'ex u ya'alik u jaatsil xook 62 tu ya'almaaj t'aanil k'áatchi', k'a'ana'an chi'alta'al ichil maaya t'aan, beyxan u ts'aabal ojéetbil tu nu'ukulilo'ob ti'al u t'i'it'besa'al.

9.4.1.1 U payt'aanil bix kun úuchul k'áatchi'

U Coordinacion general ti' educacion basica, yaan u beetik u payt'aanil uti'al u yúuchul k'áat chi', yaan u ts'aakubáaj yéetel organo tecnico, le je'ela' yaan u ya'alik, le je'ela':

- Ba'axten kun beetbil k'áatchi'
- U nooy k'áatchi'
- Máaxo'ob kun táakpajl k'áatchi'
- U k'iinil yéetel u súutukil k'áatchi'
- K'iinil u beeta'al u jaatsil xíix tuukul.
- U k'iinil yéetel u súutukil u jaatsil k'áatchi'
- U bin u beeta'al tuláakal
- Tu'ux kun úuchul u jaatsil ts'aaj ojéelt yéetel k'áatchi'.
- U kúuchil tu'ux le máaxo'ob ku táakpajl ichil k'áatchi' u béeytal u kaxantiko'ob tuláakal u ju'unila'.

Le payt'aano' k'a'abéet u ts'aabal ojéeltbil ti' tuláakal máak Ti:

- U kúuchil tu'ux ku seenkech máan máasewáal wíinik, beeyxan ichil kaajo'ob; je'ex, u najil jala'ach, yéetel u najil u yuumilo'ob k'áax; u kúuchil tu'ux ku pa'ata'al kis buuts', u najil ts'akyaj, najil xooko'ob, k'iwiko'ob tu mek'tankaajil Felipe Carrillo Puerto.
- Tu kúuchil u ts'aabil ojéeltbil ba'alo'ob SEQ yéetel mola'ayo'ob keno'ob táakpajal ichil le k'áatchi'a.
- U jejelás kúuchil tu'ux ku ts'aabal ojéeltbil péektsilil SEQ yéetel mola'ayo'ob ku táakpajalo'ob ichil le k'áatchi'o'.
- Ka'ajaats ju'unilo'ob yéetel u jeel ju'uno'ob.

Uti'al u chukbesa'al u t'aanil le meyaj k'áatchi'a' k'a'ana'an tu súutpach maaya kaaj, le payt'aano' k'a'abéet u suútul ichil maaya t'aan, beeytuna' ichil u péektsilil yéetel u yáax k'axt'aanile' k'a'ana'an u láaj su'utul ichil määsewáal t'aan le ba'axo'ob ken bilalchajalo' uti'al u jaatsil le k'áatchi'o'.

Ketlan k'a'ana'an ts'aabal ojéeltbil le payt'aano', yaan u túuxta'al u ts'iibil ju'unil ti' u jala'achil mejen kaajo'on tu mek'tankaajil Felipe Carrillo Puerto, je'ex u kaajilo'ob: San jose segundo, santa rosa segundo, san felipe Berriozabal, yaxche', melchor ocampo, trapich, cancepchen, san francisco ake', tuzik, xhazil norte, tixcacal guardia, señor, chanchen comandante, pino suarez, san antonio nuevo yéetel noj kaajil mek'tankaaj Felipe Carrillo Pto; beyxan ti' u taatatsil wáaj máax ku taal tu k'aaba' mejan paalal takpoolnaja'ano'ob, beyxan u mola'ayil taatatsil tu najil xook tu'ux kun yutsil ka'ansbil xook, uti'al ka'aj táakpajak ichil u jejeláas jaatsil k'áatchi', ku táak'núupta'al payt'aan.

Aqui termina los ajustes de observacion.

9.4.2. Ujaatsil tsáabal ojéeltbil.

Ti' le jaatsila', yaan u ts'áabal ti' le máaxo'ob kun k'áat chi'ta'alo'obo', tu láakal le ba'ax k'abéet u yojéeltiko'ob yo'osal le meyaj ku tukulta'al u beetal ti'al u chukik u kanik xook yéetel u meyaj le mejen paalal ku takpoolo'obo', ku ts'áabal ti' u t'aan muuk'il u tojbe'enil ti' u ka'ansa'alo'ob xook ichil mayat'aan yéetel kastelan t'aan, yéetel le ba'alob k'aambe'enil ti u kaajalo'.

K'aabet u seen ts'áabal máansajt'aanil ichil mayat'aan, le ba'ax ku ts'áabal ojéeltbilo', u k'u'ubul nu'ukulil ti u máansajt'aanil yéetel u beet'a'al múuch'táambal ti' u ts'áabaj ojéeltbij le k'áatchio'

Yo'osal lela', je'el bix ts'a'an ti' le tsoolil meyajo', ti' le jaatsil meyajo'ob yéetel yáax mokt'aano'ob, beyxan ti u jaatsil páayt'aanil, yaan u beeta'al múuch'táambal ti' u ts'áabaj ojéeltbil le k'áatchio', ti' kun táakpajal jo'olpópilo'ob yéetel u jala'achil u määselwal kaajilo'ob yaan tu méek'tan kaajil Felipe Carrillo Puerto. beyxan jejelas molayo'ob, wiiniko'ob kun ilik ka beeta'ak je'el bix ka'abete' yéetel sut'aano'ob, tu láakal le je'elo'oba' yaan u p'aayt'anta'alo'ob yéetel u ts'iibil u ju'unil.

Ti' le múuch'táambalo' yaan u k'u'ubul núukul ti' u ts'áabal ojéeltbij ti tu láakal jo'olpóopil määsewal kaajilo'ob: San jose segundo, santa rosa segundo, san felipe Berriozabal, yaxche', melchor ocampo, trapich, cancepchen, san francisco ake',

tuzik, xhazil norte, tixcacal guardia, señor, chanchen comandante, pino suarez, san antonio nuevo yéetel noj kaajil mek'tankaaj Felipe Carrillo Pto; beyxan ti' u taatatsil wáaj máax ku taal tu k'aaba' mejan paalal takpoolnaja'ano'ob, beyxan u mola'ayil taatatsil tu najil xook tu'ux kun yutsil ka'ansbil xook, beyxan ti le määsewal wíinik ku k'uchul ti' le múuch'táambalo', k'aabet u yila'aj u táakpajal u jo'olpóopil ka'ansaj xooko'ob.

yo'osale' yaan u yéetal t'aanil le ba'ax ken meyajbilo', u tsoolil meyaj, beyxan le ba'ax yo'osal ku beeta'al le k'áatchio'. ku ts'áabal ojéeltbij tu láalkal le ba'aj ku páajtale'. ka' beylak u na'ata'al, yo'osal u ts'áako'ob ojéeltbij ba'ax ku tukultiko'ob ti le tsool meyajob ti u chukbéetal u kambal xook le mejen palalo'ob takpoolnaja'ano'obo', ka *ts'áabak ti'ob u t'aan muuk'il u tojbe'enil ti' u k'amik ka'ansaj xook ichil mayat'aan yéetel kastelan t'aan, je'el bix tojóolalil ti määsewal kaaje', yéetel xan u yu'ubik bix u tuukul jejelas wíiniko'ob táakpaja'ano'ob te múuch'táambala'.*

jach k'aabet u ts'áabal ojéeltbij ti' le máaxo'ob kun táakpajlo'ob ti' le múuch'táambalo. le ba'ax u biilal ku beeta'al le múuch'táambalilo'.

9.4.3 U Jaatsil tu'ux kun yúuchul u tsikbali yo'olal u éejenta'al le tsol meyajá'

Ti' le jaatsa', yéetel le ba'ax ts'áab ojéeltbi ti le jaats máano', le määsewalo'obo' yaan u ts'áik ojéeltbi u tuukulo'ob, je'el bix suukil u beetiko'obe', yo'osal u makt'aantiko'ob yéetel ku ts'íibtiko'ob bix u k'áatob ka úuchuk le meyajob, ku ts'áako'ob u tukulo'obi',

U súutukil kun úuchul le jaats lela', ti' kun ts'íibta'al ti tu jaatsil le páayt'anilo' je'el bix yanik ti le tsolmeyajob'

beyxan u k'iinil kun úuchul u meyajil le jaatsa' letie' ts'íibta'an ti le páayt'aano'. le u jala'achil määsewal kaajo'obo', wa u k'áato'obe' u páajtal u ts'íibtiko'ob u páayt'aanil ka táakpajak le jo'olpóopil xooke' chen ti' u yáantaj ka beyla le meyajob'.

9.4.4. Jaatsil k'áatchi'

Te jaats je'ela' ku beetaal u múuch' t'aanil, tu'ux u jaalachil jo'olintik le tsikbala' u ti'al u k'aamik u jeel tuukuloob yéetel wa yaan ba'al ma' tu beeli' ka' tun u tsikbaate yéetel le mejen määsewal kaajtalilooobo maya, yóolal u sakach t'áano'ob ka' u tsáa u makt'áanil

yaan u taal u jóopopil SEQ, yéetel u jejelas molayo'ob, wíiniko'ob kun ilik ka beeta'ak je'el bix ka'abete' yéetel sut'aano'ob, yo'olal u ts'áabal u t'aanmuuk'il ti' ka

úuchuk je'el bix ku ya'alik le a'almaj t'ano'obo', tu láakal le meyajo'oba', beyxan ti u chiinpolta'al u tojbeénil le máasewal kaajo'obo'.

yaan u ts'iibta'al tu láakal le ba'axo'ob ken u ya'alo'ob u k'áato'ob ka beetako', yaan xan u xo'okol u yu'ubo'ob yo'osal u ts'aabal ojéeltbij ti tu láakal le yano'ob te múuch'táambalo'

ku ts'aabaj ojéeltbij ti le ku múuch' táambalo'obo', wa u k'áatobe' u páajtal u beeta'al jump'éeel comisión ti' ilik ka beetáak tu láakal le ba'alo'obo' je'el bix uchik u makt'antiko'obe'. yo'asal lela', k'aabet u yéeyko'ob u chúuka'anóol wíiniko'ob ichil le máasewal kaajo'obo'.

9.4.5 U jaatsil ti' u beeta'al le makt'aano'obo' yéetel u yila'al u beeta'al.

Ti le jaatsila' yaan u beeta'al le meyajo'ob ti u yila'aj u beeta'al tu láakal le ba'alob ts'iibta'ab ti le mot'aano'obo' uchik u yúuchbul le k'aatchio'.

U molayil u k'aabab: Coordinación General ti Educación Básica ti SEQ yaan u táakbesik u nooyil le k'aatchio' ti u beetiko'onjump'éeel tsolil meyaj ti u chúukbesik *u kanik xook yéetel u meyaj le mejen paalal ku takpoolo'obo', ku ts'aabal ti' u t'aan muuk'il u tojbe'enil ti' u ka'ansa'alo'ob xook ichil mayat'aan yéetel kastelan t'aan, yéetel le ba'alob k'aambe'enil ti u kajtalo'ob.*

tuláakal bix kun beetbil ti'al u ts'aabal ojéeltbil ti' máaxo'ob kun táakpajal ti'al le k'áat chi'o', kex wáa ma' láaj ts'aabak ojéetbil tu kúuchil tu'ux ku t'i'it'besa'al péektsililo'ob SEQ.

9.5 U TSOOLIL KA'ANBESAJ.

U tsoolil meyaj tu'ux ku ya'alik bix kun beetbil k'áatchi', le péektsilil kun beetbil je'ex u ya'alik u tsoolil meyaj, leti' le je'elo'oba':

9.5.1 U kanbesaj máaxo'ob kun táakpajal ti' k'áatchi'.

Yéetel u yáanataj u mola'ayil INMAYA, INPI yéetel CDHEQROO, yaan u tsooliko'ob bix ken u beeto'ob le máasewáal k'áatchi', tu'ux kun e'esbil ba'ax meyajilo'ob kun beetbil tu k'iinil le k'áatchi'o'.

9.5.2 U ts'aaj ojéeltbil u t'aanil yéetel u k'exmáansa'al ba'ax ucha'an.

Le meyaja' ku beetpaajal yéetel máax beetmil le kaxan si'ipilo', mola'ayilo'ob je'ex organo tecnico, coadyuvante, garante, ku nupik u baob uti'al u joypatt'a'al yéetel beetpaja le m'asewáal k'áatchi'o', tu'ux yan u tsoolilil mejen maaya kaaj, beyxan ka' yanak way tu peten lu'umil u k'aabaob ajsuut t'aano'ob, tu'ux yaan u chiimpolil ti'ob beyxan u kúuchil tu'ux u beetpajal le ts'aaj ojéeltbil yéetel le m'asewáal k'áatchi'o', u tsoolil u k'aaba' jalacho'ob, yéetel u mola'ayil kaajo'ob, yéetel tu láakal ba'ax je'el u bilalchajal uti'al u yúuchul le meyaja'.

9.5.2.1 U tsoolil u k'aaba' mola'ayilo'ob yéetel u jala'achil maaya kaaj, yéetel máaxo'ob u táakpajalo'ob ti' le k'áatchi'a'.

U mola'ayil coordinacion ti' u ka'ansa'al xook basica ti' SEQ, ka'abe'et u yaantal u tsoolil k'aabaob, tu'ux tak bejlae' u jaajil, tak u jala'achil mejen kaaj yéetel máaxo'ob keno'ob táakpajali'.

Le u tsoolil k'aabae' leti kun beetbil le ken k'áata'ak tumen INMAYA, tu'ux yaan k'aabaob ba'ale' ma' chen wáaj jaytúuli' le je'ex le je'ela: u k'aaba' máax kun táakpajal, u jala'achil, beyxan u k'aaba' mola'ayilo'ob yano'ob tu mek'tankaajil Felipe Carrillo Puerto, Quintana Roo; tu'ux kajnalo'ob, u xookil u t'a'analob wáaj tu'ux u béeytal u túuxta'al ts'iibtí'obe'.

9.5.3 U yáax meyajilo'ob ti' u ye'esa'al le meyaja' beyxan u múulankil kaaj ti' ts'aabal ojéeltbil ba'ax yéetel bix kun beetbil k'áatchi'.

9.5.3.1 U ye'esajil bix kun beetbil k'áatchi'.

U k'iinil 31 ti' u wi'inalil 2025.

10:00 u suutukil

Tu'ux: u múuchil tu'ux ku muulankil ajkanbesajo'ob, Educacion normal tu kaajil felipe carrillo Puerto, yaan tu yaxbejil 66 tu yáan 54 yéetel 48 s/n, ti' colonia Leona Vicario, C.P. 77210, tu kaajil felipe Carrillo Pto.

Ti' u yáax meyajil uti'al yáax k'axt'aanil yaan u k'aata'al ti' le máaxo'ob táaka'ano'ob ti' k'áatchi', yo'olal u yaantal u súutukil wáaj je'ele' u k'ééxel wáaj je'ele'.

El tsoolil meyajo' yaan u ya'ala'al chi'a'albil beeyxan ichil maaya t'aan.

9.5.3.2 U múulankil tuláakal kaaj uti'al ts'aaj ojéeltbil meyaj.

Chen junp'éeli' múulan meyajil kun yaantal tu k'iinil yéetel tu súutukil ts'aan:

k'iinil: Waxak k'iin ti' u wi'inalil agosto 2025.

súutukil: 10:00

Tu'ux. Yáanal nuxib máakan tu kaajil san jose segundo.

U bisa'al tuláakal máaxo'ob keno'ob táakpajal tu kaajil san jose segundoe' uti'al ts'aabal ojéeltbil ku p'áatal tu k'ab u mola'ayil coordinacion uti'al u kanbesajil xook basica ti' SEQ, beyo' yaan u bin wíiniki'.

Uti'al u beetpajal le mayaja' k'a'ana'an u beeta'al u nu'ukulil, ts'iibil ju'unil wáaj nu'ukulilo'ob electronicos uti'al u ts'aabal ojéeltbil, tu'tux kun úuchul xma' xuulil le je'ela:

- U payalt'aanil le k'áatchi'a', yaan u ts'aabal ojéetbil ichil maya yéetel kastelan t'aan.
- U k'uben ts'iibil ju'unil uti'al mola'ayilo'ob.
- U tsoolalil bix kun bin u yúuchul u ts'aaj óolalil
- U ju'unil ts'iibil k'aaba'
- U pikil ju'unil u ts'aaj ojéeltbil.
- Ju'uno'ob ka' jaats.
- U ju'unilo'ob tu'ux ku ts'aabal tuukul, wáaj u jeel ba'ax k'a'ana'an u bisik kun aa'albil ti' k'áatchi', le je'elo' yaan u su'utul ichil maaya t'aan.
- U ju'unil k'axt'aanilo'ob.

U ye'esaj meyajil, pikil ju'unil ba'ax kun beetbil, nu'ukulil yéetel u jeel ju'uno'ob kun bilalchajale' yaan u su'utul ichil maaya t'aan.

Le ba'axo'ob kun tsikbalbile' ichil u múulankil ts'aaj ojéeltbille:

- U k'u'ubul u nu'ukulil (pikil ju'un ts'aaj óolal yéetel ka'jats ju'un.)
- U ts'aabal ojéetbil u tsolil meyaj uti'al u yutsil ka'ansa'al xook ti' mejen paalal takpoolnaja'ano'ob, tu'ux ku ts'aabal u tojbe'enil u kaniko'ob ka'ap'éeel ka'ansaj, je'ex u utsil-oolalil u kaajale'.

Le meyajo'ob kun beetbil ti' u múulankil ts'aaj péektsilile':

a) U ts'iibil k'aaba' yéetel oksa'al máak uti'al múulankil meyaj.

- Yaan u ts'aabal ya'abkach u mayekil uti'al u ts'iibil k'aaba'; yáaxile' uti'al u ts'iibta'al u k'aaba' jalacho'ob, mola'ayilo'ob, yéetel máaxo'ob ku yaliko'ob maaya kaajilo'ob; u jeele' uti'al máax beetmil k'aas, organo tecnico, coadyuvante y organo garante; y yóoxp'éele' uti'al máax keno'ob ilik wáaj tu beel ku beeta'al tu láakal.
- Tu súutukil u ts'iibta'al u k'aaba' máake' yaan u ts'aabal junts'aap ju'unilo'ob je'ex: pikil ju'un yéetel ka'jats ju'un.

b) U chúumpajal múulankil.

- U ya'alal u chúunul le meyajilo' tu'ux ku ya'ala'al u k'iinil, súutukil, yéetel tu'ux.
- U k'a'amal beelil.
- U ya'ala'al máaxo'ob ajsutt'aano'ob.

c) U beetpajal múulakilmeyaj.

- U xo'okol u tsoolil meyaj.
U ts'aabal ojéeltnil máax jala'achil yano'ob yéetel u jeel máax yano'obi'
- U ye'esajil ba'ax kun beetbil, le je'ela u meyajil u ka'ansa'al utsil xook uti'al mejen paalal takpoolnaja'ano'ob, yéetel u ts'aabal u tojbe'enil u kaniko'ob ka'ap'eel t'aan maaya yéetel kastelan t'aan, je'ex tak u utsil óolalil u kaajalo'ob, yéetel u sáasilil u tsoliko'ob bix kun úuchul le kanbesaj uti'al le mejen paalalo'obo'.

d) U k'a'alal meyajilo'ob.**e) U beetpajal u ts'íibil ju'unil múulanmeyajil.****f) U k'ajbesaj u k'iinil, súutukil yéetel tu'ux kun úuchul le múulankil k'áatchi'o'.****9.5.3.3 Múulankil kaaj uti'al k'áatchi'**

chen junpéel múulankil kaaj uti'al k'áatchi' ti' le k'iina' yéetel tu'ux:

k'iinil: 18 tu wi'inalil agosto 2025.

10:00 tu súutukil.

Tu'ux: tu nuxi' máakanil tu kaajil san jose segundo.

U bisa'al tuláakal máaxo'ob keno'ob táakpajal tu kaajil san jose segundoe' uti'al ts'aabal ojéeltnil ku p'aatal tu k'ab u mola'ayil coordinacion uti'al u kanbesajil xook basica ti' SEQ, beyo' yaan u bin wiiniki'.

Uti'al u beetpajal le mayaja' k'a'ana'an u beeta'al u nu'ukulil, ts'íibil ju'unil wáaj nu'ukulilo'ob electronicos uti'al u ts'aabal ojéeltnil, tu'tux kun úuchul xma' xuulil le je'ela: u tsoolil bix kun bin u meyajil, u ts'íibil k'aaba', yéetel u ju'unil tu'ux kun ts'íibtnil nu'uktsilil yéetel k'axt'aan.

Ti' le múulankil kaaj uti'al máasewáal k'áatchi'e' yaan U ye'esajil ba'ax kun beetbil, le je'ela u meyajil u ka'ansa'al utsil xook uti'al mejen paalal takpoolnaja'ano'ob,

yéetel u ts'aabal u tojbe'enil u kaniko'ob ka'ap'éel t'aan maaya yéetel kastelan t'aan, je'ex tak u utsil óolalil u kaajalo'ob, yéetel u sáasilil u tsoliko'ob bix kun úuchul le kanbesaj uti'al le mejen paalalo'obo'.

Meyajilo'ob kun beetbil ti' múulankil k'áatchi'e':

g) U ts'iibil k'aaba' yéetel oksa'al máak uti'al múulankil meyaj.

Ti' le súutuka ku k'u'ubul nu'ukulil ti' máaxo'ob ku táakpajal ti' meyaj, ju'unilo'ob tu'ux ku ya'aliko'ob ba'ax ku tuukultiko'ob yo'olal k'áatchi'.

h) U chúunul múulanmeyaj.

- U ya'alal u chúunul le meyajilo' tu'ux ku ya'ala'al u k'iinil, súutukil, yéetel tu'ux.
- U k'a'amal beel.
- U ya'ala'al máaxo'ob ajsutt'aano'ob.

i) U beetpajal múulakilmeyaj.

- U xo'okol u tsoolil meyaj.
- U ts'aabal ojéeltnil máax jala'achil yano'ob yéetel u jeel máax yano'obi'
- U ye'esajil tumen máaxo'ob kun k'áatchi'ibil u tuukulo'ob, ba'ax ku tukultiko'ob yéetel ba'ax ku ts'áako'ob, ku k'áatko'ob ichil u tuukulil u kaajalo'ob.
- Múuch'kunajil yéetel u xo'okol tuukulo'ob, ba'ax ku k'áata'al yéetel bix ku tuukulta'al kun k'áatbil.
- U ka'a ch'aj nu'ukta'al k'axt'aan.
- U téeta'al máaxo'ob kun láak'intik yéetel ku yilaje' u yutsil beetpajal le ustil ka'ansajil ku ts'aabal ojéeltbilo' tumen tu láakal máak t'aana'ano'ob ti' meyaj.
- U láak' ba'axo'ob taak u ya'ala'al.

j) U k'a'alal meyajilo'ob.

k) U beetpajal u ts'iibil ju'unil múulanmeyajil.

9.5.3.4 Ba'ax kun k'a'ana'anchajal uti'al u beeta'al múulankil meyaj kaaj, uti'al ts'aabal ojéelt yéetel k'áatchi'

Le máax beetmil k'aas ti mejen paalale' yéetel organo tecnico uti'al k'áatchi', yaan u bin u yilo'ob tuláakal ka' yanak ti' u beetpajal múulankil meyaj, tu'ux xma' xuulil le ba'axo'oba':

Mayekil yéetel u nu'ukulilo'ob.

Mayek, kisibche', banner, cables, yéetel conexion electrica etc.

Nu'ukulilo'ob tecnológicos.

Tsolob, proyector, nu'ukulil ts'iibil ju'un, connexion, internet, u nu'ukulil jobon t'aan yéetel u nu'ukulil cha'an.

U nu'ukulilo'ob ts'iib yéetel ju'uno'ob.

Ch'ililb ts'iib, sak ju'un, táabsaj ju'un, taap'al ju'un yéetel u jeelo'ob.

Ju'unilo'ob tecnicos: bix kun bin u meyaj, u ts'iibil ju'unilo'ob, ju'unilo'ob ts'aabal tuukul, ts'aapal ju'unilo'ob (pikil ju'un, ka'jats ju'un) u jeel.

Ju'unilo'ob k'áatchi': ju'unilo'ob u ts'aik u tuukul máaxo'ob kun k'áatchi'ibil tu'ux ku ts'aik u tuuukulo'ob.

U bisjail wiinik.

Le máax beetmil kaasile' leti' ku p'áatal tu k'ab u yilik u bisik tu láakal máax tak tu'ux kun úuchul múulankil meyaj je'ex ts'aaj óojéeltbil yéetel k'áatchi'.

Ki'iwaaj.

Yaan u ts'aabal uk'ul, je'ex galletas, ja'ob, yéetel u síisil, ti' tuláakal máax kun táakpajal ti' k'áatchi', ti' u súutukil le múulankil meyaj tu'ux ku ts'aabal ojéltbil yéetel k'áatchi'.

Máaxo'ob kun áantaj.

Yaan u yaantal ya'abchak máak u ti'al áantaj uti'al u yúuchul múulankil meyaj, mayekil meyaj, yéetel tuláakal yaan ba'ax u yil yéetel soporte tecnico.

9.5.4 U láak'intajil k'axt'aan yéetel u yila'al u beeta'al tu beel.

Le jala'achil beetbil k'aase' yaan u yilik u ts'aabal u ts'okmeyajil k'áatchi', yéetel tuláakal péektsilil yaanchajil, ka' yanak tu k'ab le máaxo'ob yano'ob ti' u yiliko'ob u láak'inil yéetel u yutsil beeta'al.

9.5.5 U k'ajlayil u beetpajal k'áatchi'.

Tuláakal u meyajil le máasewáal k'áatchi'e' k'a'abéet u beeta'al junp'éel u nu'ukulil u ts'aabal(archivo), tu'ux yanak: payalt'aan, ju'unil k'axt'aano'ob, bix kun biin u meyajilo'ob, ju'unil péektsil, u ju'unil ts'iibil k'aaba', oochelo'ob, u nu'ukulil u'uyajil, ilajil, yéetel tuláakal ju'uno'ob ka'aj bilalchajak uti'al u ts'aik u muuk' le k'áatchi'e', le je'ela' ku p'áatal tu k'ab le mola'ayil beetmil le k'aasile'

10. U KANANTA'AL U K'AABA' LE WÍINIKO'OBO'

Le máaxo'ob beetik le k'áatchi'o', k'a'ana'an u kanáantik u ju'unil u k'aaba' máako'ob, yano'ob ku táakpajalo'ob tu lu'umil Quintana Roo, u ju'unil u k'aaba' máako'obe' yaan u biilalchajal uti'al u beeta'al u tsoolil u k'aaba' wíiniko'ob, le je'ex le ts'aaba'an uti'al u beeta'al u múulankil uti'al u ts'aabal ojéeltbil yéetel k'áatchi'.

11. U TAAK'INIL

Le u jala'achil u ts'aamaj u yóol uti'al le meyaja', je'ex u ya'alik u meyajil, bey u tojol ts'aaba'an, leti' kun láaj ts'aik u nu'uktsilil bey u taak'inil, uti'al u beetpajal tu láakal u meyajil k'áatchi', le je'ex u nu'ukulil u ts'aabal ojéeltbil yéetel u t'i'i't'besa'al u payt'aanil, u ju'unilo'ob ti'al u beeta'al u múulankil k'áatchi'.

12. U TAAK NÚUP JU'UNILO'OB.

12.1 Taknúup 1. tsolil meyajo'ob kun kun beetbil ti'al u meyajta'al le máasewal k'áatchio'.

yáax k'axt'aan

U jala'achil.
Organo tecnico,
máaxo'ob
k'áatchi'ita'ab
yéetel organo
garante, yaan u
xíixtikob'ob
yéetel u
k'axt'antiko'ob
u nu'uktsilil bix
kun beetbil
meyaj.

Ts'aaj ojéelt

Yaan u ts'aik u
ju'unil tu'ux ku
yojéeltiko'ob, u
k'amiko'ob yéetel
ku xíixtikob'ob le
máaxo'ob ku
beetiko'ob u
k'uchul waye'

Xíix tuukulil

Le máaxo'ob ku
k'áatchi'ita'ale'
yaan u xíixtik
tuláakal ba'ax
ts'aba'anti'

K'áat chi'

Yéetel
jáalk'abile' yaan
u ya'alik le
máaxo'ob
keno'ob
k'áatchi'ibil
yéetel ku
k'axiko'ob u
nu'uktsilil leken
u ya'alo'ob tu
beelile'

U láak'inta'al
k'axt'aan

Tuláakal
meyajilo'ob uti'al
u chukbesajil
k'axt'aano'ob
beeta'abij.

12.2 U TAAK NÚUP JU'UNILO'OB 2. U K'IINILO'OB U BEETA'AL MEYAJO'OB.

Mes	Julio					Agosto				Septiembre				Octubre				Noviembre				Diciembre			
Actividad	S1	S2	S3	S4	S5	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4
U túubenkúunsa'al u tsoolil meyaj.																									
u péektsilik yéetel mokt'aan																									
u beeta'al yéetel k'a'amal u nu'ukulil meyaj.																									
u sutt'aanil yéetel nu'ukulil uti'alilbil																									
u ts'aabal u payt'aanil																									
u ts'iibil ju'unil ti' u t'a'anal jalachilo'ob.																									
u jaatsil ts'a- ojéeltbil.																									
u jaatsil x'iix tuukul																									
u jaatsil k'áatchi' u yutsil yalta'al yéetel u beeta'al meyaj.																									